

«ЛИЦО ИСТОРИЧЕСКОЕ»:

чи була Анна Турчанінова одним з перших київських археологів?

Ім'я Анни Турчанінової можна зустріти на сторінках історичних праць, які розглядають археологічні розкопки в Києві на початку ХІХ ст., розвиток жіночої поетичної творчості наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст., практики цілительства, а останнім часом – і в гендерних дослідженнях¹. Щоразу обирається одна зі сфер діяльності цієї непересічної, яскравої особистості (літературна або археологічна і т. д.), автори спираються на вибіркоче коло джерел, а часом на помилкові дані, отримані з Інтернету, обмежуючись здебільшого загальними формулюваннями.

Проте наявні джерела, зокрема спогади сучасників Анни Турчанінової, дають можливість розширити уявлення про цю дійсно неординарну особистість, доповнити не тільки її «портрет», а й історичне полотно початку ХІХ ст. примітними рисами, деталями, явищами.

Особливий інтерес становить постать Турчанінової для київського історико-культурного простору. В інших містах вона була відома цілительством, магнетизерством, віршуванням, але тільки в Києві її діяльну натуру пов'язували з деякими археологічними подіями.

В історіографії можна зустріти твердження про археологічні захоплення та заняття Анни Турчанінової, які саме в Києві втілилися в розкопках поблизу Михайлівського монастиря та Борисоглібської церкви у Вишгороді. Після появи в

¹ Див.: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона.* – Санкт-Петербург, 1901. – Т. ХХХІV. – С. 248–249; *Голицын Н.Н.* Библиографический словарь русских писательниц. – Санкт-Петербург, 1889. – С. 252; *Черейский Л.А.* Пушкин и его окружение. – Изд. 2-е. – Ленинград, 1989. – С. 450–451; *Якімова І.* Жінки-аматори в українській археологічній науці (1800–1917) // *Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації.* Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2015. – Вип. 19. – С. 34–39. Праці, використані в статті, буде названо далі.

1958 році «Древнего Киева» М.К. Каргера версія про причетність Турчанинової до археологічних подій початку ХІХ ст. практично не піддавалася перевірці.

Відповідно до структури книги Каргер згадав про розкопки цих двох пам'яток двічі – у розділі першого тому про археологічні дослідження 20–30-х років ХІХ ст. та в розділах другого тому, присвячених конкретним пам'яткам.

Отже, у першому випадку про розкопки Михайлівського монастиря Каргер зауважив: «О Турчаниновой, стяжавшей печальную известность ее “сокрушительными” раскопками на территории Михайловского Златоверхого монастыря, Берлинский писал как о “девице, с самых молодых лет единственно занимавшейся ученостью, имеющей вкус к познаниям древностей и искусств, упражняющейся в чтении отборных сочинений и всю жизнь свою (по смерти родителей) посвящающей на полезные изыскания»². Митрополит Євгеній (Болховітінов), за словами Каргера, «увлеченный поисками различных письменных источников по древнейшей истории, <...> естественно не мог не обратить внимания и на руины прославленных архитектурных памятников Киева, которые пребывали в ту пору в полном забвении, если не считать дилетантских попыток помещицы Турчаниновой произвести раскопки на территории Михайловского Златоверхого монастыря»³. Отже, тези викладено з посиланнями на джерела, але цитати не містять інформації про розкопки. Звернімо також увагу, що друга цитата формує уявлення, нібито до прибуття митрополита Євгенія в Київ (1822) «розкопки», хоч і дилетантські, відбувалися, і очолювала їх Турчанинова.

У другому томі зазначалося: «В 1811 г. какие-то раскопки в Михайловском монастыре производила местная любительница археологии Турчанинова, но результаты ее “поисков” остались неизвестными», – вказуючи тут навіть рік

² Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города [Электронный ресурс]. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1. – Режим доступа: <http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/1958Karger/Vol1/HistStudies/EarlyAttempts.html>. Посилання, наведене Каргером: Щербина В. Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // Киевская старина. – Киев, 1896. – Т. LV. – Декабрь. – С. 405.

³ Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/Kyiv/1958Karger/Vol1/HistStudies/Archeology1820th.html>.

розкопок, Каргер не підкріплює інформації посиланням на джерело ⁴.

Про розкопки у Вишгороді Каргер писав: «Из письма М.Ф. Берлинского к гр. Н.П. Румянцеву известно, что в 1816 г. по просьбе Румянцева им, совместно с помещицей А. Турчаниновой и на её средства были произведены раскопки в Вышгороде. “План разработки около церкви Вышгородской с объяснением М. Берлинского” был выслан Румянцеву» ⁵. А в другому томі, кажучи про Борисоглібську церкву, Каргер знову згадав розкопки 1816 року, «производившиеся помещицей Турчаниновой, археологические увлечения которой причинили немало разрушений развалинам древних архитектурных памятников Киева» и «разумеется, не имели ни малейшего научного значения» ⁶. Тут без жодних посилань на джерела, лише за допомогою граматичної категорії, діяльність Турчанинової набуває глобальнішого масштабу – оскільки автор використовує іменник у множині («памятников»), складається враження, що йдеться про значну кількість пам'яток.

Ці тези Каргера, неодноразово повторені (з незначними відхиленнями) істориками та археологами, не можуть заслонити тих фактів, що «розкопки» Турчанинової в джерелах, наведених М. Каргером, фактично не згадуються, характеристики самого автора надто узагальнені; результати «розкопок» – знахідки – не залишили жодного документального сліду. Проте джерельна база питання може бути розширена, і картина, яка виникає внаслідок залучення нових джерел, є не такою однозначною, як на сторінках києвознавчих досліджень. У цій статті ми звернемося до деяких джерел, які, на нашу думку, змінюють уявлення про роль Анни Турчанинової в археологічних подіях, а також доповнюють її «портрет» новими рисами.

Найперше (за хронологією) свідоцтво сучасника про Турчанинову має стосунок до Києва. Його залишив один зі знаменитих київських мемуаристів

⁴ Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 2. – С. 169.

⁵ Каргер послався на: Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцева музея. – Санкт-Петербург, 1842. – С. 220.

⁶ Каргер М.К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 2. – С. 321.

кінця XVIII – початку XIX ст. Пилип Пилипович Вігель (1786–1856). Наприкінці 1798 року він, тоді тринадцятирічний хлопчик, мав переїхати з Москви до Києва, де його батько з 1787 був обер-комендантом. Дізнавшись, що «одна московская барыня, на житъе переселившаяся в Киев», їхатиме по тому ж маршруту, Вігелі через московських знайомих попросили довести їх сина. Цією «барыней» була Анна Олександрівна Турчанінова, але не наша героїня, а її мати, з якою вона була повною тезкою.

Що стосується родини Турчанінових, то Вігель добре запам'ятав її історію. Першим Турчаніновим був батько Анни – полонене хлоп'я-турчєня, подароване імператрицею Єлизаветою Петрівною спадкоємцю, майбутньому Петру III. Ставши першим камердинером і улюбленцем імператора, він міг би зробити блискучу кар'єру. Але Петро III не встиг облагодіяти Олександра Олександровича⁷ Турчанінова – стався заколот, на престол зійшла Катерина II. При Катерині камердинер колишнього імператора повинен був ховатися, хоча йому і вдалося купити маєток в Орловській губернії, одружитися, обзавестися будинком у Москві. Сходження на престол Павла I, який ревно шанував пам'ять батька, і час його короткого царювання дозволили Турчанінову значно поліпшити матеріальний стан. Його дружина під час прощі до Києва дізналася про розпродаж маєтків Станіслава Понятовського і купила селище Степанці з тисячею душ кріпаків. Покинувши Орловщину, сімейство перебралося в новий маєток, навідуючись і в свої московські володіння.

Можливо, Вігель не приділив би стільки уваги Турчаніновим-старшим (людям, незважаючи на примхи долі, пересічним), якби не їхня молодша донька Анна, яка, на думку мемуариста, одна тільки «была примечательна и сделалась даже впоследствии известною»⁸.

Щоправда, найперше дитяче враження Вігеля було не дуже приємним. Знайомство відбулося в «запыленном, засаленном кабинетце», господиня якого була неохайно одягнена, похмурий вираз її обличчя з блукаючим поглядом і всі

⁷ Походження Турчанінова пояснює різночитання в його імені по батькові – трапляються і Олександрович, і Олексійович.

⁸ *Вигель Ф.Ф.* Записки. – Москва, 2003. – Кн. 1. – С. 107.

зовнішні риси були вельми відразливими. Але дуже швидко за непривабливою оболонкою відкрилася «чистота ее души», спілкування продовжилося, і завдяки Анні відбулося «первое знакомство с русскими музами». Анна змушувала Вігеля читати оди й вірші, хвалилася дружбою з багатьма відомими людьми. Час напередодні від'їзду Вігеля і Турчанінової-старшої до Києва пройшов весело і цікаво.

Спілкування продовжилося, коли Анна приїхала до Києва. У своїх мемуарах сорок років по тому Вігель писав: «Не имея еще двадцати лет от роду, она избегала общества, одевалась неряхою, занималась преимущественно математическими науками, знала латинский и греческий языки, собиралась учиться по-еврейски и даже пописывала стихи, хотя весьма неудачно; у нас ее знали под именем философки. Вся киевская ученость скрывалась тогда под иноческими мантиями в стенах Братского монастыря; она открыла ее и, чуждая мирских слабостей, не побоялась свести явную тесную дружбу с некоторыми монахами, преподававшими науки в духовной академии»⁹.

Свідчення Вігеля, безумовно, самі по собі цікаві, викликають питання, яке завжди постає при використанні мемуарних текстів як джерел: якою мірою образ Турчанінової, відображений мемуаристом, близький до «оригіналу»; наскільки сильно суб'єктивне бачення Вігеля заступило або, навпаки, проявило об'єкт його опису. Для відповіді на це запитання потрібно звернутися до інших мемуарних свідчень. Анна Олександрівна Турчанінова-молодша була однією з вельми примітних осіб не тільки Києва, а й Москви і Петербурга рубежу XVIII і XIX ст., тому сучасники не обходили увагою цієї колоритної та діяльної особистості.

Однією з мемуаристок, яка залишила спогади про Турчанінову, була Марія Федорівна Каменська (1817–1898), донька відомого художника, медальєра, віце-президента Академії художеств Федора Петровича Толстого. Манери та зовнішність Турчанінової залишили в пам'яті Каменської незабутнє враження. Восени 1831 року в Петербурзі її батьки зверталися до Турчанінової як до практикуючої «магнетизерки». «Эту странную женщину я очень хорошо помню, –

⁹ Там само.

писала вже ближче до кінця XIX ст. 77-річна Марія Федорівна. – Наружность ее была такая необыкновенная, что кажется забыть ее было бы невозможно; она была высока ростом, худа как доска, голова маленькая, лицо сморщенное, черное, на котором блестели, как две точки, два черных глаза... А по одежде ее и не узнаешь сразу, что она такое – женщина или мужчина? Я ее никогда иначе не видала, как во фризовой шинели с мелкими пелеринами, которые и тогда даже носили только старые крепостные лакеи... На голове у нее всегда была надета черная бархатная скуфейка, из-под которой на обоих висках болталось по жидовскому пейсику. Из женского платья я на ней помню только видневшуюся из-под шинели черную короткую юбку, а из-под этой юбки выглядывали опять-таки мужские, смазные мужицкие сапоги. Надо сказать правду, что она была довольно-таки страшная, и в этом невозможном виде принимала у себя на дому своих многочисленных пациентов»¹⁰. Це було 1831 року. Турчанинова лікувала всіх підряд і від усіх хвороб – «лишь бы ей за это платили». Марія Федорівна виразно говорила про меркантильні мотиви всієї діяльності Турчанинової, серед пацієнтів якої були виключно заможні люди.

У записках батька мемуаристки, Федора Петровича Толстого, згадується ще один епізод – лікування другої його доньки, Лізи, у якої, як вважав граф, було неправильне розташування ребер. У 1822 році він звернувся до «Турчаниновой, имеющей необыкновенную силу в глазах, посредством которой она лечила детей, страдающих от ненормального положения какой-нибудь части их наружной организации»¹¹. Толстой чув відгуки «видавших большую пользу от лечения Турчаниновой» і стверджував, що Лізі «магнетизерка» допомогла. У зовнішності Турчанинової художник відзначив тільки напрочуд виразні очі. Складається враження, що в спогадах батька і доньки Толстих мова йде про двох різних Турчанинових. В одному випадку – це оригінальна цілителька, у другому – ледь не шарлатанка, що зробила свою ексцентричну зовнішність і не менш ексцентричний метод «лікування» засобами для наживи.

¹⁰ Каменская М.Ф. Воспоминания. – Москва, 1991. – С. 193.

¹¹ Записки графа Федора Петровича Толстого. – Москва, 2001. – С. 211.

Зауважимо, що в Києві ті, хто знали Турчанинову (крім Вігеля), не відзначили дивацтв її зовнішнього вигляду. Тут вона поставала світською особою, заможною поміщицею, відомою своєю освіченістю, розумом, столичними зв'язками, захопленням новомодними віяннями.

Відомий громадський діяч, юрист, педагог Ілля Федорович Тимковський 23 жовтня 1803 року писав з Харкова, де він служив, до якоїсь Анни Олександрівни в Петербург, де подовгу жила Анна Олександрівна Турчанинова. «Всякий раз, когда мне приходилось думать – что случается нередко – о ваших упражнениях разума и вкуса, о вашей доброте ко мне, я воображаю уже вас в Киеве»¹². Наше припущення, що лист адресований саме до Турчанинової, підкріплюється спогадами Тимковського, написаними наприкінці 1840-х років. У них він згадує загадкову «А.А.Т.», що стала «достойным украшением дней моих», проведених саме в Києві и яка мала «дух объемлющий, всегда вознесенный, жаждущий знания в древности, поэзии, философии, свойствах и таинствах природы, который пламенно искал и требовал то уравненного соответствия, то иных путей»¹³. «А.А.Т.» – так нерідко підписувала свої твори Анна Турчанинова. Тимковський був високоосвіченою людиною, ерудитом, мав широке коло спілкування. Його висока оцінка заслуговує на увагу, до того ж, якщо в листі комплімент міг бути даниною етикету, то в спогадах ніщо не змушувало автора до перебільшень на адресу конкретної особи.

Захоплення Тимковського, виявляється, цілком поділяв і князь Іван Михайлович Долгорукий. Його свідчення хронологічно найбільш близькі до вражень Тимковського. У 1810 році Долгорукий з дружиною здійснили подорож в Одесу та Київ і князь залишив цікаві записки про мандри. В Одесі Долгорукові зупинялися в будинку Турчанинової.

«<...> [К] счастию нашему, мы прямо пристали к одной госпоже Турчаниновой, девице знакомой сестре моей по соседству деревень: я имел к ней письмо. Она очень охотно нас приняла, отдала нам в доме своем лучшие комнаты верхнего этажа: он построен в два жилья на горе, которой подошву омывает Черное море. Вид с балкона наполнен прелести...

¹² ІР НБУВ, ф. Ш, од. зб. 7185.

¹³ *Тимковський І.Ф.* Мое определение в службу // Москвитянин. – 1852. – № 1–8. – С. 38–39.

Госпожа Турчанинова писывала стихи и достойна быть известною в отечестве своем по редким ее дарованиям и учености; обширная память ее исчерпала все источники Словесности. Иностранные языки, даже и академические, как-то: греческий и латинский ей не незнакомы. Она пишет прекрасно, изъясняется просто и вразумительно; обращение ее не смешано с педантизмом, который и в мужчинах ученых так несносен, что ж в женщинах? Она любит иногда пошутить. Беседа ее занимательна. Вот познания, какие я в короткое время знакомства моего с нею дать могу об ней моим читателям! Чтоб довершить портрет такой, по истине, необыкновенной девушки, я скажу еще, что она до того привязана к строгому уединению, что зачинала скучать в Одессе от двух, или трех, только знакомств, ею в течении нескольких лет там приобретенных, и называла уже это рассеянностью. Чтоб далее уехать от людей, она готовилась, дождавшись спокойного времени, сесть на корабль, объехать Грецию и берегами Средиземного моря приблизиться к Италии. “Как? сказал я ей; Вы не боитесь моря и такого отважного для вашего пола путешествия?” – “Природа, отвечала она мне, не произвела для меня ни чего страшного: это чувство мне не знакомо”. Довольно ли, чтоб подивиться, вместе со мною, такой смелости духа? У ней мы расположились, и были гостеприимно обласканы. Узнав Одессу, увидел я, что ее дом в наилучшей части города, хотя почти вне оногo, по тому что в нем, хотя и с маленьким холодом в ненастное время, однако есть тень и убежище от зною, чего в других домах ни какой ценой достать не можно. Он, впрочем, очень хорошо прибран: я нашел для охотника до чтения прекрасную, не огромную, но прямо отборную, библиотеку; любитель живописи постоял бы с удовольствием пред некоторыми картинами; словом в доме госпожи Турчаниновой образованный человек найдет все то, что может действовать на ум, глаза и сердце, и я сохраню в памяти моей на всегда пользу и прелесть ее беседы»¹⁴.

Прибувши до Києва, Долгорукові знову скористалися гостинністю Турчанинової, хоча її, ймовірно, не було в місті:

«<...> [М]ы, по особенному доброхотству госпожи Турчаниновой, у которой гостили в деревне, заняли собственный ее в Киеве дом. Он хорошо построен, прибран со вкусом, на лучшем самом месте, против Лавры. Не проходило дня, чтоб я, проснувшись, не устремил на нее первый мой взгляд; не проходило ночи, чтоб я не засыпал под томную и унылую гармонию Печерского звона. Прерывистый его благовест, редкое ударение колокола и протяженный звук, все душу мою располагало к меланхолии. Хозяйка дома нам дозволила занять все его покои. К нам подъехали сестра с

¹⁴ Долгорукий И.М. Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда 1810 года. – Москва, 1870. – С. 134–135.

зятєм, и мы преприятно провели еще здесь дней 10 вместе»¹⁵.

Наступним (за хронологічною послідовністю) шанувальником здібностей Турчанинової був київський історик Максим Федорович Берлинський. У листі відомому меценату й любителю старожитностей графу Н.П. Румянцеву від 19 липня 1816 року (який, як ми пам'ятаємо, згадував М. Каргер), заочно представляючи Анну Олександрівну графу, Берлинський повідомляв, що вона «оставшаяся дочь бригадира Александра Ивановича Турчанинова¹⁶, жительствовавшего в Киеве, который, как и мать ее, здесь скончались и погребены в Киево-Выдубецком монастыре», і далі запевняв: «Анна Александровна с самых молодых лет единственно занимается ученостью, имеет вкус в познаниях древностей и искусств, упражняется в чтении отборных сочинений и всю жизнь свою (по смерти родителей) посвящает на полезные изыскания; к чему способствует ей достаточное наследственное недвижимое имение»¹⁷. Автор найбільш ґрунтовної праці про М.Ф. Берлинського дійшов висновку, що «знакомство с Турчаниновыми, благодаря тому, что оно в свое время было довольно близким, увеличило известность Максима Федоровича высшему обществу настолько, что его начинают считать чем-то вроде официального историка г. Киева»¹⁸.

Але чому М. Берлинський вирішив представити А. Турчанинову графу М. Румянцеву? Прямої відповіді на це запитання документи не дають, але якщо продовжити розгляд наявних свідчень за хронологією, то можна зробити деякі

¹⁵ Долгорукий И.М. Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда 1810 года. – Москва, 1870. – С. 263.

¹⁶ Берлинський помилково дав ім'я по-батькові Турчанинова. Вігель мав рацію: по батькові полковника було Олександрович. Це засвідчував і напис на могильній плиті. Полковник помер 28 березня 1801 року, похований на Видубичах. Поруч із чоловіком було поховано мати А. Турчанинової, яка померла 28 квітня 1815 року. На обох могилах надгробки встановила Анна Турчанинова молодша (Ульяновский В. Выдубицкий Чуда Архангела Михаила монастырь. – Киев, 2009. – С. 579–580.)

¹⁷ ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 10770. Лист від 19 липня 1816 р. (копія); з деякими відмінностями надрукований: Щербина В. Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // Киевская старина. – Киев, 1896. – Т. LV. – Декабрь. – С. 405.

¹⁸ Семейкин Н. [М.Ф. Берлинский]. Вставки к курсовому сочинению. – ІР НБУВ, ф. 175, од. зб. 1047, арк. 12.

припущення¹⁹.

Після особистого знайомства Берлинського з Румянцевим, що відбулося під час приїзду графа до Києва 1814 року, між ними зав'язалося листування, причому листи кожного з кореспондентів мали свою спрямованість: листи Румянцева містили прохання й доручення, що стосуються пошуків давніх рукописів і предметів, а листи Берлинського були повідомленнями-звітами про зроблені знахідки.

Наприкінці 1815 року в листі від 19 листопада Румянцев просив «сделать разыскания о древних надгробных надписях» у Вишгороді²⁰. Прохання було сприйняте як заклик до розкопок. Але відразу приступити до його виконання Берлинський не міг – пізньої осені розкопки були неможливі. Перший запис у його щоденнику зі згадуванням поїздки до Вишгорода відноситься до 5 травня 1816 року: «Митрополита племянник, рано с ним 1-е в Вышгород где Турчанинов, рыли около церкви»²¹. Наступного дня Берлинський знову відправився до Вишгорода: «6 мая: С Шульговским у Вышгород, ночью оттуда по бору. 7 мая: У Турчаниновой, она до митрополита. 11 мая: Звощиком в Вышгород, не застал Турчанинова. 14 мая: Из Лавры у Турчанинова. 18 мая: От директора у Турчанинова Раевский. 25 мая: С Андриевским в Вышгород и Межигорье».

Як бачимо, Берлинський згадує двох Турчанинових – жінку і чоловіка. До того ж у Вишгороді буває тільки Турчанинов. До Турчанинової Берлинський потрапляє на другий день після початку «рытья», і він відзначає її візит до митрополита Серапіона (Александровського). Можна припустити, що цей візит був пов'язаний з розкопками і з бажанням заручитися підтримкою митрополита.

Немає сумніву, що згадана в щоденнику Берлинського Турчанинова – це Анна Олександрівна. А хто Турчанинов? Батько Анни помер 1801 року. У неї було два брати – Петро і Павло. На жаль, щоденник не дає відповіді, хто з них бував у Вишгороді. До 1816 року в щоденнику трапляються записи про приїзди з

¹⁹ На жаль, у деяких випадках ми змушені звертатися до копій документів або до їх неповних публікацій (як у випадку з листуванням Берлинського та Румянцева), оскільки оригінали або не збереглися, або недоступні.

²⁰ *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Киев, 1891. – Т. I. – Кн. 1. – С. 188.

²¹ ІР НБУВ, ф. 175, од. зб. 1057, арк. 8.

армії Турчанінова, знову-таки, невідомо, котрого з них.

Наступні згадки про Вишгород на сторінках щоденника Берлинського відносяться до 1820–1821 років.: 1820 рік – «<...> Октябрь 10: С Василем в Вышгород и Межигорье.», а в 1821 році Берлинський показував Вишгород графу Румянцеву, який відвідав Київ: «<...> Август <...> 11: С Румянцовым в Вышгород и Межигорье. 12: У графа с ним в Академии ящик. С графом у Десятинной, у Трехсвятительской у Соборе. 15: Я утром у Румянцова обедал, там часы золотые».

У 1822 році в Київ прибув новий митрополит – Євгеній (Болховітінов), і приблизно через рік, улітку 1823 року Максим Федорович і його супроводжував до Вишгорода: «<...> Июль <...> 22: Я в мундире из собрания у Евгения, он чтоб ехать в Вышгород. <...> 25: С Евгением и Варлаамом в Кирилловский, в Вышгород, в Межигорье, обедали и купались».

Однак ніяких нових свідчень про вишгородські розкопки записи щоденника Берлинського не містять. Як бачимо, у 1820-х роках про Турчанінову також не згадується. Річ у тім, що вона була в Києві наїздами, у 1820–1830-х роках Турчанінова активно займалася «цілительством» у Петербурзі й Москві.

Мабуть, не було Турчанінової в Києві і в 1825 році, коли місто відвідав видавець «Отечественных записок» Павло Петрович Свіньїн. Принаймні Берлинський не згадував її у записі про свою поїздку зі Свіньїним до Вишгорода: «Сентябрь. <...> 22: С Свиныным в Вышгороде и фабрику обедали там. Писал о Вышгороде вечером»²².

Враження від поїздки Свіньїн виклав у публікації в «Отечественных записках» 1826 року:

«<...> [С] почтенным археологом киевским Максимом Федоровичем Берлинским мы сделали весьма любопытную и приятную поездку в Вышгород, причем отыскиали место *Белого* Спаса, построенного Боголюбским. Урочище сие называется Спасовщиною. Расстоянием от Вышгорода версты на полторы и лежит на крутом открытом берегу Днепра, так что храм, быв выбелен, издали представляется со всех сторон. Доселе попадаются еще здесь кирпичные обломки, прошлого года же найден был

²² ІР НБУВ, ф. 175, од. зб. 1057, арк. 26.

целый кирпич с какими то словами, но к сожалению утратился; а верхушка медной кадилаицы доставлена Преосвященному Евгению.

Нет никакого сомнения, что мощи *Бориса и Глеба* сокрыты в *Вышгороде* и должны быть над колодезем, находящимся около алтаря; ибо однажды заметили, когда колодезь был вычерпан, что дно его кирпичное и выпуклое, а при обрытии госпожею Турчаниною церковного фундамента, замечено было, что в ету сторону простирался каменный свод, который боялись тронуть, дабы не разрушить церкви. Госпожею Турчаниною зрыты и некоторые вниз лежащие курганы; но говорят, что весьма мало найдено в них и, кажется, только в одном сыскана медная рукоятка от какого то оружия посреди пепла угольев: что заставляет догадываться, что тут был похоронен воин во время язычества, когда сжигали еще тела умерших»²³.

Про причетність Турчанинової до «обрытия» Борисоглібської церкви Свінїн, очевидно, дізнався від Берлинського, а потім, можливо, і прочитав у його записці, написаній по свіжих слідах поїздки 22 вересня ввечері. Зауважимо, що в 1820 році, тобто після розкопок (1816) і до відвідувань Румянцева та Свінїна (1821, 1826) вийшла книга М. Берлинського «Краткое описание Киева», у якій Максим Федорович, кажучи про вишгородські розкопки, ні словом не згадав Турчанинову: «В 1816 году нарочно открыто все основание бывшей церкви; но никаких не отыскано достопамятностей»²⁴.

Створений 1835 року Тимчасовий комітет для розшукування київських старожитностей, узагальнюючи інформацію про відкриття пам'яток у попередній період, не зупинився на вишгородському епізоді. Відомості для узагальнюючого звіту збиралися «из актов, частию же основаны на свидетельстве и замечаниях лиц, занимавшихся исследованием и отысканием сих древностей»²⁵. Серед цих осіб був М. Берлинський, якому направили історичну записку, і він зробив деякі доповнення, але вони не стосувалися Вишгорода. Однак, коли восени 1837 року

²³ Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году // Труды и записки Общества истории и древностей. – Москва, 1826. – Ч. III. – Кн. 1. – С. 203–204.

²⁴ *Берлинский М.* Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города... – Санкт-Петербург, 1820. – С. 120.

²⁵ О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1836. – Ч. 12. – С. 261–279.

О.С. Анненков звернувся до Тимчасового комітету за дозволом на розкопки «Киевского уезда в селе Вышгороде», з метою уточнення місця розкопу він назвав «церковную площадь недалеко от того места, где делала поиски прежде г-жа Турчанинова»²⁶. Оскільки йшлося про територію поруч із церковною спорудою, було зроблено запит на ім'я митрополита Філарета (Амфітеатрова), а отримана відповідь мала підпис єпископа Чигиринського Інокентія (Борисова). Ця відповідь перекреслила намір Анненкова: у документі від 22 січня 1838 року мовилося, що дозволити копати біля Вишгородської Борисоглібській церкви «нельзя, потому что, когда г-жа Турчанинова делала попытку на счет отыскания чегонибудь при Вышгородской церкви, то она церковь близка была к падению»²⁷. Чекаючи на вердикт з боку церковних установ щодо Вишгорода, Анненков почав копати біля Михайлівського монастиря. 7 листопада 1837 року він сповістив Комітет про результати розкопок «на месте бывшего в древности монастыря Св. Велико-мученика Димитрия, где видны в земле обломки кирпичей и мусора»; там були знайдені «железная цепь, древнее копьё, дужка с кольцом для лампы, камушек <...>²⁸, кольцо железное, да два куса колец византийского стекла; на сем месте Дмитриевского монастыря полагать должно оставались и следы фундаментов древних зданий, но как все почти сие место прежде глубоко изрыто г-жею Турчаниновою делавшею поиски, то и фундаменты сии истреблены совершенно; далее же над кручею, в небольшом кургане найдена мною твердой массы глиняная урна с двумя ушками, которая наполнена была прахом и мелкими костями человеческими, оную относить должно к временам язычества, – все сии вещи при сем представляю»²⁹.

У звіті Тимчасового комітету за 1837 рік, опублікованому в «Журнале министерства народного просвещения», було зауважено, що Анненков, здійснюючи «разрытия земли» на місці стародавнього монастиря Св. Димитрія, «не нашел никакого следа фундаментов; и полагает, что они истреблены во время

²⁶ ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 22942, арк. 71.

²⁷ ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 22955, арк. 3 зв. – 4.

²⁸ Нерозбірливо.

²⁹ ІР НБУВ, ф. III, од. зб. 22943, арк. 9.

прежних поисков г-жи Турчаниновой, при которых все это место глубоко изрыто рвами. И здесь г. Анненков нашел несколько древних вещей, которые представил в Музей древностей»³⁰.

Підсумуємо деякі спостереження над викладеним матеріалом. Джерела, про які ми знаємо на сьогодні, не містять чіткої вказівки та більш-менш докладної інформації про причетність Анни Турчанинової до розкопок у Вишгороді і біля Михайлівського монастиря в Києві. Безперечний і безпосередній учасник вишгородських розкопок, їх організатор М. Берлінський у своєму щоденнику (щоправда, йдеться про копію щоденника, отже, можлива помилка копіювальника, але вона повторена) згадує як свого напарника не Турчанинову, а Турчанинова. У «Короткому описі Києва» (1820) М. Берлінський не назвав нікого з Турчанинових.

Ім'я Анни Турчанинової у зв'язку з розкопками з'являється тоді, коли мова заходить про їх руйнівні наслідки. Ці наслідки помічають відвідувачі місця розкопок, яких супроводжує М. Берлінський. Очевидно, він давав пояснення (звичайно, усні), які згодом потрапляли на сторінки публікацій. Зауваження О. Анненкова також, очевидно, походили з того ж джерела – від М. Берлінського. У 1816 році Анненкова в Києві ще не було, а в 1820–1830-х роках він тісно спілкувався з Берлінським, про що свідчить щоденник останнього.

Можна припустити, що заможна й фінансово незалежна А. Турчанинова дала М. Берлінському гроші на розкопки³¹. Однак безпосередню участь у них брав, можливо, один з її братів. Коли поширилися чутки, що «рытье земли» відбилося на стані збереження Борисоглібській церкви, прізвище Берлінського зникає зі списку учасників, а Турчанинова замінено на Турчанинову, оскільки брати Анни Олександрівни перебували на військовій службі і поява в скандальному контексті була для них небажаною.

В історіографії одним з перших, хто згадав Анну Турчанинову у зв'язку з

³⁰ Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве, в 1838 году // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1838. – Ч. 18. – С. 83.

³¹ Батько Анни помер у 1801 році, а мати – у 1815 році; Турчанинова успадкувала значну частину майна. Хоча, як ми бачили зі спогадів Долгорукого, при житті Турчанинової-старшої Анна не була обмежена в коштах і була господинею кількох садиб.

вишгородськими розкопками, був М. Закревський. В «Летописи и описании города Киева», виданій 1858 року, він стверджував, що «г-жа Турчанинова открыла все основание бывшей церкви, но не сыскано никаких древностей»³². Але тут необхідно зауважити, що, найвірогідніше, цю інформацію він почерпнув безпосередньо від М. Берлинського, з яким був добре знайомий і навіть співпрацював у середині 1820-х років, до свого від'їзду з Києва³³. І знову бачимо, що Берлинський не афішував своєї участі в розкопках (хоча його щоденник однозначно свідчить, що він був їх ініціатором і учасником), інакше Закревський згадав би в даному контексті такого шанованого ним київського історика, як М. Берлинський.

Теза про причетність до розкопок Турчанинової утвердилася в історіографії не відразу. В.С. Іконніков в «Опыте русской историографии» не пішов за М. Закревським і, кажучи про 1820–1830-ті роки, зауважив, що в Києві були «известны, как любители и изыскатели древностей: К.А. Лохвицкий, Турчанинов, А.С. Анненков»³⁴. (Примітно, що потрапивши в коло відомих любителів старожитностей, Турчанинов залишився без ініціалів – так само, як і в щоденнику Берлинського.) Але вже в нарисі «Киев в 1654–1855 годах» Іконніков, кажучи про час перебування й діяльності в Києві митрополита Євгенія (Болховітінова) писав: «К этому времени относятся разыскания древностей К.А. Лохвицкого, А.А. Турчаниновой и А.С. Анненкова»³⁵. Безіменного Турчанинова замінено на Анну Олександрівну Турчанинову.

Тепер нам час повернутися до твердження М. Каргера, яке усталило в історіографії за А. Турчаниною роль учасниці київських розкопок початку ХІХ ст. Фраза Каргера про те, що «[и]з письма М.Ф. Берлинского к гр. Н.П. Румянцеву известно, что в 1816 г. по просьбе Румянцева им, совместно с

³² Закревский Н. Летопись и описание города Киева. – Москва, 1958. – Ч. 1. Летопись. – С. 89.

³³ У 1824 році саме М. Закревський робив на замовлення М. Берлинського малюнки речей зі скарбу, знайденого поблизу Михайлівського монастиря (див. додаток у публікації: Варшавська М., Федорова Л. «До готової колоди добре вогонь підкладати» // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 59.

³⁴ Іконніков В.С. Опыт русской историографии. – Киев, 1891. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 191.

³⁵ Іконніков В.С. Киев в 1654–1855 годах. – Киев, 1904. – С. 131.

помещицей А. Турчаниновой и на её средства были произведены раскопки в Вышгороде», не відповідає дійсності. В наведеній при цьому цитаті з листа Берлинського, як і в інших частинах листів, немає відомостей про *спільні* розкопки. Щодо її матеріальної підтримки заходу, то натяк на неї можна побачити зі слів Берлинського, що їх Каргер не наводить у цитаті з листа. Ця фраза звучить так: «<...> [Турчанинова] обещалась возвратиться в Киев и довершить дело Вышгородской церкви, как я вашему сиятельству в предыдущем письме имел честь о сем донести»³⁶. Але, очевидно, своєї обіцянки Анна Олександрівна не виконала.

На жаль, «предыдущее письмо» Берлинського залишається невідомим. І це не єдина джерельна лакуна, яка чекає свого заповнення. Архівні розшуки можуть принести результати, які скорегують картину, відтворену на підставі зібраних матеріалів. Проте два висновки вже зараз є очевидними: Анна Турчанинова була дійсно «лицо историческое», ця непересічна особа, її діяльність, поведінкові навички, механізми впливу тощо заслуговують на спеціальне дослідження; водночас визначення її як археолога (навіть аматора) є принаймні передчасним³⁷.

³⁶ Щербина В. Первый киевский археолог М.Ф. Берлинский // Киевская старина. – Киев, 1896. – Т. LV. – Декабрь. – С. 405.

³⁷ Розширений варіант статті буде опубліковано в щорічнику Музею історії Десятинної церкви «Opus mixtum» за 2018 рік.